

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

**Selim Demirci. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum
Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri.*
İstanbul: İLEM Yayınları 2020, 274 sayfa.**

Ayşe Nur DUMAN*

Türkiye’de hadis alanındaki akademik çalışmalar genellikle hicri ilk üç asrı konu edinirken sonraki dönemlere dair araştırmalar henüz yeterli seviyede değildir. Bu noktada Selim Demirci’nin *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum: Haçlı ve Moğol Saldırıları Gölgesinde Hadis Âlimleri* isimli eseri, hadis ilminin hicri 7. ve 8. asırlarını konu edinmesi ve Memlükler dönemindeki hadis faaliyetleri hakkındaki çalışmalara katkı sağlaması bakımından önemlidir. Üç bölümden oluşan eserin Giriş’inde konu, amaç, yöntem, kaynaklar, kavramsal ve tarihî çerçeve hakkında bilgi verilir. Birinci Bölüm’de hicri 7. ve 8. asırlardaki hadis çalışmalarının genel seyri ve bunlara etki eden faktörler incelenir. Çalışmanın İkinci Bölüm’ü mezkûr dönemdeki hadis şerhlerinin ayırt edici özelliklerine, Üçüncü Bölüm’ü ise dönemin karakteristik olaylarının hadis şerhleri ya da yorumlarındaki yansımalarına ayrılmıştır.

Kitabın değerlendirmesine geçmeden önce yazarın eser boyunca tekrarladığı iki temel iddiasına değinilmelidir. Demirci’ye göre Haçlı seferleri ve Moğol akınları, hicri 7. ve 8. asırlarda İslâm dünyasını derinden etkileyen en önemli olaylardır. Bununla birlikte eğitim ve öğretimin kurumsal bir kimlik kazanması, mezhebi düşünce ve Memlük-İlhanlı rekabeti de bu dönemin hadis şerhlerini etkilemiştir (s. xiii, xiv, xx, 12, 15, 23, 35, 51, 56, 68, 71, 148, 241). Yazarın bir diğer iddiası, “merkez” şeklinde ifade ettiği Dimaşk ve Kahire ile “çevre” olarak nitelediği Tebriz ve Şiraz’da yazılan şerhlerin farklılaştığıdır. Buna göre merkezde râvi değerlendirmelerinin yer aldığı, dönemin fıkhi ve itikadi tartışmalarını içeren nakil merkezli şerhler telif edilirken çevredeki şerh çalışmaları dil ve belâgat alanıyla öne çıkan âlimler tarafından kaleme alınan, ricâle ilgili açıklamalar içermeyen, başta Eş’arî düşünce olmak üzere Gazzâlî ve Râzî geleneklerinin hissedildiği eserlerdir (s. xix-xx, 127-8, 131, 146-54, 243).

Yazar Giriş’te çalışmanın konusu, hedefleri, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verip “Kavramsal/Tarihî Çerçeve” başlığında İslâm tarihinin dönemlendirilmesine dair çeşitli tasnifleri anlatarak hicri 7. ve 8. asırların hadis tarihindeki konumunu ortaya koymaya çalışır (s. xxv-liv). Burada “...‘ilim’ dallarından birine dair konumlandırma yaparken hadisi haricte tutmamız mümkün olmayacaktır” diyen yazarın (s. xxxiii) hadis ilmini tasnifine dâhil

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı. aduman@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1347-434X

etmeyip İslâm düşünce geleneğini kelimacılar, filozoflar ve sufiler üzerinden sunan¹ *İslâm Düşünce Atlası*'nın dönemlendirmesine yer vermesi (s. xxvii, xlv) ilginçtir. Bu noktada yazarın, hadis tarihinin hicri 7. ve 8. asırlarını dönemlendirmek amacıyla kullandığı “İkinci Klasik Dönem” kavramına da işaret edilmelidir (s. xlvi-liv). Yazar ilgili ifadeyi *İslâm Düşünce Atlası*'na atıfta bulunarak kullanmışsa da bu kavram, İslâm Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM) “İkinci Klasik Dönem Projesi”ne aittir.² Ayrıca Giriş'in yarısına tekabül eden bu başlıktaki bilgiler (s. xxv-liv) çalışmanın sonraki bölümlerinde ele alınan konularla yeterince irtibatlandırılmamıştır. Öte yandan özellikle sosyoloji çalışmalarında kullanılan “merkez ve çevre” ifadelerinin, genelde İslâm araştırmalarında, özeldir ise hadis sahasında neye tekabül ettiği kavram düzeyinde tartışılmamıştır. Bunun yanı sıra hangi kriterler esas alınarak Dımaşk-Kahire hattının merkez, Tebriz ve Şiraz'ın da çevre olarak addedildiği belirsiz bırakılmıştır. Yine “kurumsal ve sistematik yorumculuk” ile “sentezci şerh” kavramlarıyla ne kastedildiğinin açıklanmaması bu başlıkta eksik bırakılan diğer konulardır.

Eserin Birinci Bölüm'ünde ilgili dönemde meydana gelen siyasi gelişmelerden sel, deprem, kıtlık gibi doğal olaylara kadar çeşitli faktörlerin hadis çalışmalarını nasıl etkilediği incelenir. Yazara göre Haçlı ve Moğol saldırılarından sonra hadis şerh faaliyetlerini en fazla dârülhadisler etkilemiştir. Hicri 7. ve 8. asırlara rengini veren eğitim kurumunun dârülhadisler olduğunu söyleyen (s. 39) yazar, konuyu şu sorular çerçevesinde ele alır: “...cami ve mescidlere medresenin, medreselere de dârülhadislerin dâhil olması neyi değiştirmiş? Bu süreçte hadis tarihi açısından nasıl bir eğitim dönemine girilmiştir? Bu kurumlarda hadis adına neler yapılmıştır? Ne tür telifler ortaya çıkmıştır?” Yazar mezkûr soruların bir kısmını bu başlıkta, bazılarını ise ilerleyen bölümlerde ele alacağını belirtse (s. 41) de çalışmada söz konusu soruların tamamı cevaplanmaz. Örneğin kitapta dârülhadislerin kurulmasıyla birlikte hadis tarihinde nasıl bir döneme girildiği ya da bu kurumlarda hadis ilmi için neler yapıldığı hakkında net bir bilgi verilemez. Bununla birlikte yazar dârülhadislerin şerh, hâşiye, ta'lik gibi telif türlerini ortaya çıkardığını belirtse de eserde sadece *Sahîhayn* şerhlerine yer verir ve ilgili dönemdeki diğer şerh çalışmalarına veya dârülhadislerin etkisiyle telif edilen başka eserlere işaret etmez.

Birinci Bölüm'de, dârülhadisler ile hadis faaliyetleri arasındaki ilişki net bir şekilde ortaya konulamamıştır. Bunun başlıca nedeni, yazarın dârülhadislerde okutulan dersler hakkında derli toplu bir bilgi vermemesidir. Demirci, ilgili yerde İbn Cemâa (ö. 733/1333) ile İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) değerlendirmelerini aktarır ve içeriği hakkında okura herhangi bir açıklama yapmadığı “genel hususlar”ı dikkate alarak bazı çıkarımlarda bulunur (s. 41-8). Ancak bu durum, yapılan değerlendirmelerin zayıf kalmasına neden olmuştur. Örneğin hadis kaynaklarının okunması, birbiriyle karşılaştırılması ve yaygınlık kazanmasının dârülhadislerle gerçekleştiğini söyleyen yazar (s. 43-4), dârülhadislerde hangi metinlerin okunduğunu

1 İbrahim Halil Üçer, “Parçaları Birleştirmek Ya Da İslam Düşünce Atlası”, *İDA*, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, I, 6-7.

2 http://www.isam.org.tr/index.cfm?fuseaction=objects2.detail_content&cid=915&cat_id=33&chid=109 (erişim tarihi: 13.01.2021).

ya da karşılaştırıldığını okuyucuyla paylaşmaz. Benzer bir duruma yazarın, dârülhadislerin bid'at akımlara, özellikle Şîa'ya karşı Sünnî düşüncüyü tahkim ettiğini ifade eden cümlelerinde de rastlanır. Dârülhadislerde okutulan derslerin ve sunulan imkânların Ehl-i sünnet düşüncesinin yerleşmesine ve savunulmasına katkı sağladığı vurgulansa (s. 44-5, 48-50) da bu amaçla takip edilen metinler hakkında bilgi verilmez. Yazarın bu asırlarda dârülhadislerle birlikte rihlelerin azaldığı, hatta son bulduğu şeklindeki iddiası da dikkat çekicidir (s. 46-7). Yazar bu sonuca nasıl ulaştığını okurla paylaşmasa da rihlelerin son bulunduğunu ifade ettiği dönemden bir asır sonra hâlâ ilim öğrenmek maksadıyla yapılan geleneksel rihlelerin devam ettiği ve dönemin yöneticilerinin talepleri üzerine bazı âlimlerin ilim öğretmek amacıyla seyahat ettikleri, ayrıca Moğol işgali gibi zorunlu nedenlerle ulemanın göç etmek durumunda kaldığı bilinmektedir.³

“Ayırt Edici Özellikleriyle Dönemde Hadis Şerhçiliği” başlığını taşıyan İkinci Bölüm'de yazar, önceki bölümde anlattığı bazı konulara yeniden temas eder. Onun tekrar ettiği konulardan biri medrese ve dârülhadislerdeki eğitimin şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar gibi yeni telif türlerini ortaya çıkarmasıdır (s. 121, krş. s. 45, 50-1). Benzer şekilde dârülhadislerde okutulan kitaplar hakkında da tekrar eden bilgilere tesadüf edilir (s. 149-50 krş. s. 45-8, 53-4). İkinci Bölüm'de kaynağı gösterilmeyen bazı bilgiler de vardır. Bunlardan birinde yazar, Nevevî'nin (ö. 676/1277) İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) başlayıp bitiremediği *Sıyânetü Sahîhi Müslim* isimli şerhine yoğunlaşarak *Minhâc* adlı şerhi yazdığını söyler (s. 126-7, 162). Birinci Bölüm'de de temas edilen bu konu hakkında yazar, “Eğer İbnü's-Salâh, Müslim'in *el-Câmi'û's-sahîh*'ine yazdığı şerhi bitirseydi kuvvetle muhtemel *Minhâc* ya olmayacaktı ya da elimizde başka bir *Minhâc* olacaktı” der (s. 46). Ancak konuyla ilgili müstakil bir çalışmada Nevevî'nin mezkûr şerhi tamamladığı değil, rivayet ve nüsha farkları, isnâdın müteahhir dönemdeki fonksiyonu, eserdeki munkatî' ve muallak rivayetler gibi bazı konularda bu eserden yoğun şekilde yararlandığı anlatılır.⁴ Yine yazara göre İbn Hacer (ö. 852/1449) de İbn Receb'in (ö. 795/1393) yarım bıraktığı *el-Câmi'û's-sahîh* şerhini tamamlayarak *Fethu'l-Bârî*'yi kaleme almıştır (s. 162). Ancak yazar bu bilgilere nasıl ulaştığını ya da bunları hangi kaynaklardan aldığını okuyucu ile paylaşmaz.

Çalışmanın bu bölümünde yazarın temellendirmediği bazı değerlendirmeleri de söz konusudur. O hicri 7. ve 8. asırlarda tedavülde olan Buhârî ve Müslim şerhlerinin yer aldığı bir listeden (s. 135-41) hareketle ilgili dönemde en çok şerh edilen eserlerin *Sahîhayn* olduğunu, diğer dönemlerle karşılaştırıldığında *Sahîhayn*'in en fazla bu dönemde şerh edildiğini söyler (s. 141). Onun bu değerlendirmesi iki açıdan itiraza açıktır. Yazar en çok *Sahîhayn*'a şerh yazıldığını söylerken hicri 600-800 yılları arasında telif edilen diğer şerhlere dair hiçbir bilgi vermediği gibi Buhârî ve Müslim'in eserleri üzerine önceki dönemlerde telif edilen şerhlerden de söz etmez.

3 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik, 2012, s. 159, 163-4.

4 Mustafa Macit Karagözoğlu, “Tamamlanamamış Bir Şerhin İzinde: *Sıyânetü Sahîhi Müslim*”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2019, sy. 56, s. 17-8.

Son olarak İkinci Bölüm'deki "Tamamlanamayan Şerhler Olgusu" başlığına da işaret edilmelidir. Yazar burada "tamamlanamayan" ifadesini kullanmışsa da bunun sınırını çizmemiştir. Zira o hem müellifi tarafından farklı sebeplerle tamamlanamayan şerhlerin varlığından hem de dönemdeki eser üretiminin fazlalığı nedeniyle kayıpların çok fazla olduğundan bahseder (s. 159). Örnek olarak zikrettiği kitaplar da konunun tamamlanamayan şerhlerle sınırlı olmadığını gösterir. Yazar Moğultay b. Kılıç'ın (ö. 762/1361) Ebû Davud (ö. 275/889) şerhinin kaybolduğunu, *Mesâbih* şârihlerinden Ebû Abdullah el-Eşref'in (ö. ?) kitabının ise günümüze ulaşmadığını kaydeder. Tarih ve biyografi kaynaklarında çok sayıda âlimin şerh yazdığı kaydedilse de bunlar hakkında bilgi sahibi olunamadığını belirten yazar, pahalılık ve kütüphanelerin yağmalanmasının, kitapların yok olmasının muhtemel sebeplerinden olduğunu söyler. Ancak ona göre kitapların günümüze intikal edememesinin başlıca sebebi Moğol ve Haçlı saldırılarıdır (s. 160-1). Görüldüğü üzere aslında yazar bu başlıkta hicri 600-800 yılları arasında yazımına başlanmasına rağmen tamamlanamayan şerhlerden ziyade çeşitli nedenlerle günümüze intikal edemeyen çalışmaları ve bunların kaybolma nedenlerini anlatmaktadır.

Eserin en dikkat çeken kısmı, "Dönemin Karakteristik Olaylarının Şerhlere Yansıması" başlıklı Üçüncü Bölüm'üdür. Yazar kitabın başından itibaren Haçlı ve Moğol saldırılarının yanı sıra eğitim ve öğretimin kurumsal kimlik kazanmasının, mezhebî düşüncenin, Memlûk-İlhanlı rekabetinin ve bu yüzyıllarda meydana gelen kıtlık, deprem ve sel gibi felaketlerin hadis yorum faaliyetini etkilediğini iddia etse de bu bölümde işaret edilen hususları görmek mümkün değildir. Bu durum yazarın rivayet seçimlerinin isabetli olmamasından kaynaklanır. Örneğin "Bâdiyelilerin Bina Yarışı ve Meşrikten Gelen Ateş" başlığında yazar, şârihlerin sadece Moğolları suçlamadığını, hatta bu tür yorumların hadisin kısa açıklaması kabildinden olduğunu belirtir. Dahası, bu dönemde yaşananların şârihler tarafından musibet olarak algılandığını, bunların kader ve günahların bir tezahürü şeklinde kabul edildiğini kaydeder (s. 197-8). Diğer taraftan çevredeki şerhlerin râvi değerlendirmelerini ihtiva etmediğini söylemesine rağmen bu başlıkta, Beyzâvî (ö. 685/1286) ve bazı âlimlerin çalışmalarında, hadis metinlerinde râvilerden kaynaklanabilecek birtakım kusurlara yer verdiklerini ifade eder (s. 192).

Üçüncü Bölüm'deki "İmamların Kureyşliği ve Memlûk İdarecileri" başlığında kaydedilenler de yazarın örnek seçiminin hatalı olduğunu düşündürür. Zira yazar, şârihlerin "İmamlar Kureyş'tendir" ve "İnsanlar bu işte Kureyşe tabidir" hadislerini klasik bakışa uygun şekilde yorumladıklarını söyler (s. 212). Dolayısıyla şârihlerin bu hadise dair yorumlarında hicri 600-800 yılları arasında yaşananların izlerine rastlanmaz. Bununla birlikte "Memlûk Sultanı Şecerüddür ve Kadınların Yöneticiliğine Dair Hadis" başlığında, dönemin halifesi Müsta'sım-Billâh'ın (ö. 656/1258), kadın olması sebebiyle Şecerüddür'ün (ö. 655/1257) siyasi alandaki varlığına "Bir kadını yönetici seçen bir topluluk asla felah bulmayacaktır" hadisiyle itiraz ettiğini ve onun sultanlığını onaylamadığını anlattıktan (s. 227-8) sonra şârihlerin bu konuyla yoğun şekilde ilgilenmediklerini (s. 229), hadis yorumlanırken Şecerüddür'ün çok fazla zikredilmediğini ve bunun dönem açısından mesele olarak kabul edilmediğini belirtir (s. 231).

Üçüncü Bölüm'ün kurgusuyla ilgili bazı hususlara da dikkat çekilmelidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu hadislerin şerhleri, standart sorular eşliğinde okunmamıştır. Esasen hadislerin şerhleri okunurken her bir kitaba aynı soruların sorulmaması, çok sayıda âlimin görüşünün art arda serdedilmesi, başlıklarda bazı bilgilerin tekrarlanmasına neden olmuştur.⁵ Öte yandan merkez ve çevrede telif edilen şerhlerin farklılaştığı iddiası, bu bölümde okuyucuya yansıtılmamıştır. Son olarak yazarın hicri 7. ve 8. asır şerhlerini, önceki dönemlerdeki şerhlerle karşılaştırmaması da dikkat çeker. Çalışmada önceki dönemlerden de birkaç şerh belirlenseydi okur, hem yazarın iddia ettiği gibi Haçlı-Moğol etkisinin şerhlere girişini hem de ele aldığı hadislerin yorumlarının zamanla değişip değişmediğini görebilirdi.

Eserde yazımla ilgili bazı hatalara ya da standart olmayan kullanımlara rastlamak mümkünse de bunların metne oranı azdır. Bununla birlikte yazarın taksim (/) işaretini hangi mantıkla kullandığının anlaşılabilmesi⁶ ve kitap boyunca tarihler belirtilirken hicri kelimesinin ilk harfinin büyük yazılması, okuma sırasında dikkat dağıtan unsurlardır. Az da olsa bazı şahıs isimleri hatalı kaydedilmiştir. Örneğin “Sa’düddin Hamûye” (s. 72) “Hammûye”, “Zeyneb bint Kemâlüddin el-Makdisi” (s. 92) “el-Makdisiyye”, “İbn Dakîk” (s. 151, 155, 234) “İbn Dakîkul’id” şeklinde düzeltilmelidir. Bununla birlikte bazı eser isimlerinin hatalı kaydedilmesi dikkat çeker. Söz gelimi “*Meşâri’u’l-eshvâk ilâ mesâri’i’l-uşşâk ve müssîru’l-garâm...*” (s. 11 dp. 75) “... müssîru’l-garâm...”, “*el-Müntehab fî ‘ulûmi’l-hadis*” (s. 63) “*el-Müntehab fî Ulûmi’l-hadis*” olmalıdır (ayrıca bk. s. 19, 60, 63, 64, 134, 136, 137, 139, 175). Bazı eser isimleri ise genel kullanımdan farklı olarak Farsça terkibe göre yazılmıştır: “*Hüsni’l-muhâdara fî tarih-i Mısır*” (s. 85 dp. 297), “*Sünen-i Kebîr*”⁷ (s. 100), “*Şerhu Sahîh-i Müslim*”⁸ (s. 137, 139), “*Şerhu Muhtasar-ı Müslim*” (s. 139).⁹ Son olarak bazı dipnot numaralarının metinde büyük yazılması da teknik problem olarak zikredilebilir (s. 82 dp. 287, s. 104 dp. 376, s. 199 dp. 574, s. 215 dp. 613, 614).

Sonuç olarak anılan eksikliklerine rağmen Demirci'nin çalışması, hadis tarihinin hicri 7. ve 8. asırlarını konu edinmesi ve Memlûk dönemi hadis araştırmalarına katkı sağlaması bakımından önemlidir. Bununla birlikte dönemin siyasi ve sosyal olaylarının hadis çalışmalarını etkilediği ve şerhlerin telif edildikleri bölgelere bağlı olarak bazı farklılıklar içerdiği tespiti önemli olmasına karşın, çalışmada mezkûr hususlar yeterince takip edilememektedir. Yazarın hem bölge hem de zaman kaydını geniş tutması, bunların yanı sıra sadece Haçlı seferleri ve Moğol saldırılarının şerhlerdeki etkisi incelenebilecekken dönemde meydana gelen başka olayların da araştırmaya dâhil edilmesi, kitabın başında işaret edilen hedeflerin gerçekleştirilememesinin muhtemel sebepleridir.

5 Üçüncü Bölüm'deki “Türklerle Savaşma(ma)k” başlığında bu durum net olarak görülür (s. 167-82).

6 Örnek olarak “depremi/lerinden” (s. xv), “tarih/asır/yüzyıl” (s. XLVI), “başlık/larda” (s. 41), “Sünneti/Sünni düşünceyi” (s. 44), “kontrol edilemeyen/zapt edilemeyen” (s. 90), “folklorik/halkiyat” (s. 155) kullanımları zikredilebilir.

7 Mezkûr eserin doğru yazımı “*es-Sünenü’l-kübrâ*” olmalıdır. Bununla birlikte yazarın burada *Sünenü Ebi Dâvûd, Sünenü İbn Mâce* ve *Sünenü’n-Nesâi* şeklindeki kullanımların hemen peşinden Beyhakî'nin eserini *Sünen-i Kebîr* olarak kaydetmesi, kitap isimlerini yazarken belli bir standardın olmadığını gösterir (s. 100).

8 Yazarın aynı kitabı farklı şekillerde kaydetmesine örnek olarak s. 135-41'deki tabloya bakılabilir.

9 Mezkûr eser s. 139'da Ebû Ömer Osman b. İbrahim'e, s. 140'ta ise Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Mısri'ye nispet edilmektedir.

